

Glatz Ferenc

EURÓPA NAGY HÁBORÚJA ÉS AZ ÚJ VILÁGREND
KIALAKULÁSA

(Vitaindító kérdések, historiográfiai megjegyzések)

*Az önkritika nemcsak a legyőzötteknek,
hanem a győzteseknek is ajánlott*

Megkezdjük Európa nagy háborújának vitáját. A hat évre tervezett vita-sorozatot. Három tézist bocsátok előre megfontolásra. Ez a három tézis a következő.

Első tézis: Európa százéves háborújáról beszélek. Az 1914-ben háborút előidéző „okok” – az európai nemzetállamok kialakulási folyamata és az Európán kívüli térségekben a befolyási övezetekért folyó harc – 1918 után is folyamatosan jelen voltak. És az okok ugyanazon hatalmak között hatottak. Újabb és újabb robbanásokhoz vezettek, és talán csak napjainkban szűnnek meg. (Ezért beszélek Európa százéves háborújáról, és nevezem a háborút a címadásban „Európa Nagy Háborúja”-nak.) Első szakasza 1914–1919 közé esik, amely kimondottan területrendezési célokért és befolyási övezetekért folyt. Ezt zárta az 1919–1920. évi versailles-i „békerendszer”, amelyik Európa három nagy, nemzetek feletti birodalmát bontja nemzetállamokra: az Osztrák–Magyar Monarchiát, Oroszországot és a Török Birodalmat. (Ezt a békerendszert én fegyverszünetnek tartom.) A Nagy Háború második szakasza 1939–1945 közé tehető. Kezdeti célja a versailles-i nemzetállami rendszer és az államhatárok korrekciója, később a nemzetiszocialista Új Európa programjának megvalósítása. A végén nagyjából az 1920. évi európai államrendszer áll vissza. (Ebben az időszakban a háború már kezdettől világháborúvá szélesedik, és a területszerzésen túl ideológiai jelleget is ölt: nemzetiszocialista, kommunista és a liberális ideológiák ütközése.) A harmadik szakasz 1947–1989 közé esik. (Ezt közkeletű elnevezéssel hidegháborúnak nevezem, amely a kezdetektől ideológiai jellegű – a liberális kapitalizmus és a kommunizmus ütközése –, és a végén már planetáris hadszíntérré szélesedik.) A negyedik szakasz 1990–2013. (Ez ismét területszerző és fegyveres háború, 1991-től tovább bomlik az 1919–1920. évi békék rendje. Ezt a folyamatot Európában lezárja a

nemzetállami rendszer fejlődésének vége, az Európai Unió (EU) létrejötte (1992), majd kiterjeszkedése Északkelet-Európára, a Kárpát-medencére (2004), a Nyugat-Balkánra (2007, 2013). Vagyis az Osztrák–Magyar Monarchia, a Török Birodalom és az Orosz Birodalom volt nyugati tartományaira. A Közel-Keleten viszont a háború napjainkban is folytatódik.)

Második tézis: Európa Nagy Háborújának nyomán egy új „világrend”, vagyis egy szabályozott „világkormányzás” kialakítása indul meg. (Ennek szervezeti kiépítése a háború első szakaszának terméke, azóta is folyamatosan fejlődik. Szerintem ma is a világpolitika első számú projektje. Ezért kötöm össze a címben a Nagy Háborút az „új világrend” kialakításával.)

Harmadik tézis: Európa Nagy Háborúja csak az 1850–2013 közötti korszak négy nagy európai (világ) kortényezője közé illesztve értelmezhető és ezek figyelembevételével értékelhető.

E négy kortényező: 1. az európai nemzetállamok kialakulásának mintegy kétszáz éves története. 2. Az ipari-technikai (tudományos) forradalom kibontakozása Európában, majd világméretű kiterjedése. 3. A keleti és déli földrészek (azaz a fehér emberek szállásterületén kívüli világ) emancipálódásának, az emberi kultúra globális szimbiózisának kibontakozása. 4. A Föld (Gaia) mint élőhely változása az elmúlt 170 évben: a Föld helyzetének felismert változása a világűrben, az éghajlat mért módosulásai, a Föld természeti erőforrásainak (energiaforrások, talaj, víz, levegő) kimerülésétől való félelem. (Ez utóbbi tényezőt akár elsőként is megnevezhettem volna...)

Előadásomban most a háború folyamatosságát igyekszem bizonyítani és a száz év egybenlátásából származó néhány lehetséges következtetésem az egyes szakaszok, az egyes események újraértékelésében. A konkrét, vitára javasolt példa ez esetben Közép-Kelet-Európa, a Kárpát-medence és Magyarország történelme.

1914–1918: Magyarország és a Balkán szerepe a Nagy Háború kirobbantásában

Tehát megkezdjük a Nagy Európai Háború vitatását. Itt, Magyarországon.

Jó elgondolás Budapesten nyitni a konferenciasorozatot. Mint magyar embernek is, kiváltképp tetszik. Miért? Mert a magyar államnak, az akkori magyar királyságnak szerepe volt a háború kirobbantásában. (Noha én sem fogadom el azt a hagyományos felfogást, amelyik az 1914. évi

háború egyedüli okául a német–osztrák–magyar hatalmi blokk politikai döntését jelöli meg. Ahogy a legutóbbi sikermonográfia szerzője, Christopher Clark, magam is megosztom a történelmi felelősséget a háborúért az 1914. évi szereplők mindegyike között. És ebből a felelősségből jut nemcsak a nagyhatalmaknak, hanem a kirobbantásban részes kisebb államoknak, így Szerbiának is.)

De jó elgondolás a nemzetközi, hat évre tervezett konferenciasorozatot itt kezdeni azért is, mert nekünk magyaroknak is el kell gondolkodnunk az ezeréves magyar állam elbukásának körülményein. Hiszen a magyar államtest újabb (1541., az 1918. évi) szétesésének ez a háborúba lépés és a háborús vereség volt az oka. Szükséges ezért, hogy elgondolkodjunk a politikusi tévedés lehetőségeiről a döntéshozataloknál. Még ha a Monarchia akkor első számú politikusa vonakodva adta is beleegyezését – ez esetben a döntés később tévesnek bizonyult. (Akárhogy is magyarázzuk kollégák egymás között – hiszen a történelemnek ez a dolga, mindent meg kell tudni magyarázni –, de ez nem jelentheti, hogy a megmagyarázott döntés helyesnek is bizonyul. Magyarázó és értékelő mozzanat mily gyakori összekeverése a történetírásban és a közgondolkodásban...)

És aktuális lehet nemcsak nekünk, magyaroknak, de a szomszédos népek politikusainak, értelmiségeinek is elgondolkodni azon: vajon a történeti magyar államterület szétesésének (1919–1920) milyen szociális, gazdasági következményei voltak a Kárpát-medencei nagytérség egészére. Amelyik gazdálkodási-települési térség évszázadok során épült ki, igazodva a természeti erőforrásokhoz – előnyökhöz, hátrányokhoz. És amelyik éppen a XIX–XX. század fordulóján, a Nagy Háború előtti évtizedekben újult meg: modernizálva út- és közlekedési folyosóit, azok infrastruktúráját, település- és természetgazdálkodási rendszerét. A Közép-Európában – Németországban és a Habsburg Birodalomban – ekkor kiteljesedő ipari-technikai forradalom minden hozama megjelent a Kárpát-medence legeldugottabb zugaiban is: kiépítve a városi tömegközlekedést, majd a Kárpát-medence egészén az államilag karbantartott utak hálózatát, a vasúti fővonalak után a szárnyvasútrendszert; modernizálva az egészségügyi szolgáltatást, országosan kiépültek a kereskedelem színhelyei (piacok, vásárcsarnokok, áruházak), korszakosan javítva a köznapi élet eszközellátottságát, a lakások higiéniai, fűtési-világítási szintjét stb. (Ami a Habsburg Monarchia, benne a történeti magyar állam területén – a határaitól keletre jobbra ismeretlen – életminőségjavulást eredményezett.) Ezt a Kárpát-medencei gazdasági és természet-

gazdálkodási nagytérseget a magyar állam elbukása után, az 1920. évi békeszerződés egyik évről a másikra hat nemzetállami határral szabdalta szét. (Különböző típusú védvámrendszerrel, különböző törvénykezéssel, eltérő államigazgatási és közlekedési rendszerekkel.) Mindez az általam „rég típusú nemzetállamok”-nak nevezett államszervezetek jól ismert hátrányait – mindenekelőtt a piaci és szellemi autarkiát – teljesítette ki.

Térképet mutatok és adatsorokat – csak emlékeztetőül – a Monarchia területén létrejött nemzetállamokról, azok lakosságának nemzetiségi összetételéről: Ausztria, Magyarország, Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia – már amennyiben lehet e három utóbbi államalakulatot nemzetállamnak nevezni –, és emelkedik középhatalommá az 1859-ben a Török Birodalomból létrehozott Románia a Magyar Királyságból kiharított Erdéllyel, valamint az Orosz Birodalomból megszerzett Besszarábiával. Hozzá csatolva a Német Birodalom felosztását bemutató térképet, amely felosztás hatást gyakorolt a volt Monarchia utódállamainak alakulására is. (1/a. térkép: Az Osztrák–Magyar Monarchia szétदारabolása. 1/b. térkép: Németország 1918–1921.)

1/a. számú térkép

1/b. számú térkép

Épp azokban az évtizedekben keletkezett itt e „kispiaci halmaz”, amikor az ipari-technikai forradalom a sorozatban gyártott tömegcikknek nagy területre kiterjeszkedő piacokat keresett. Térségünkben 1920 után – gazdaságtörténeiszek számításai szerint – rendkívül visszaesett a befektetés mind a termelői, mind a forgalmi szférában. Ezért is mondogatjuk évtizedek óta: ha az Osztrák–Magyar Monarchia a kis népeknek nemzeti nyomorúságot, akkor az 1918 utáni kisállami rendszer e népeknek **szociális nyomorúságot** hozott. (Hozzáteszem, az államigazgatási szétszabdaltságból származó nyomorúságunk okairól felfogásomat érvényesnek tartom a mai helyzetre is, magyarok, szlovákok, románok, horvátok, szerbek, románok nyomorúságáról.) És e szociális nyomorúságunkat még tetézi az is: az új nemzetállami rendszer azokat az ellenérzéseket, amelyek az itt élő népekben évszázadok óta benne feszültek, 1920 után államközi ellenségeskedésekké intézményesítették. 1914-től

máig jellemző ez az egymás elleni fenekedés. (Mert ellenérzések voltak korábban is. Ismertem abból származtak, hogy a Kárpát-medence Európa legtarkább etnikai területe volt évezrede.)

Oroszország, Török Birodalom, 1914–1920

Ismét térképet mutatok összehasonlításként: a Nagy Háború első szakasza milyen nemzetállamokat hívott létre a másik két nemzetek feletti birodalom, Oroszország és a Török Birodalom helyén? (2/a. térkép: Az Orosz Birodalom európai részének felbomlása 1917–1918. 2/b. térkép: A Közel-Kelet.) Oroszországból kivált Észtország, Lettország, Litvánia – amelyek 1940-ig megőrizték függetlenségüket –, Ukrajnát három évnyi függetlenség után háborúval bekebelezte a Szovjetunió. A Török Birodalomból kihalították (Jugoszlávia bizonyos részein kívül) magát a független Törökországot, Szíriát (1918–1920 között független, majd francia igazgatás alá kerül), Irakot (1918–1920 között független, majd brit protektorátus, „mandátum” alatt él), Palesztinát (1920–1947 között brit mandátumként áll fenn, utána szétszakad Izraelre és Palesztinára), Jordánia (1920–1922 között brit igazgatás alatt áll, majd független királysággá válik), Libanon (1918–1926 között francia igazgatás, majd független), és ide sorolandó Líbia is, amely államot az 1912. évi háborúban Olaszország ugyan elragadott Törökországtól, majd az újabb háború idején brit–francia igazgatás alatt él, és 1951-ben nyeri el függetlenségét.

1919–1920: Nemzetállamok kísérlete a birodalmak helyén

Vagyis nemzetállamok „kreálása” történik a birodalmak helyén, természetesen háborúk árán – és természetesen a háború első szakaszában győztes angol, francia állam befolyási területét növelve. És természetesen mind az Orosz, mind a Török Birodalom utódállamainak létrehozásában mindenütt helyi etnikai, törzsi, majd vallási fegyveres összecsapások sora következik. (De ha a kronológiával játszódzni akarunk, bizonyíthatjuk: a nemzetállamok létrejötte még Nyugat-Európában is minden alkalommal háborúkkal járt együtt; a francia nemzetállam [1792] esetében ugyanúgy, mint a görög, az olasz, a német stb. nemzetállamok esetében. Meg is jegyezhetjük: Európában, ahol a nemzetek szállásterülete és az államigazgatási határok soha nem estek egybe, csak így történhetett a nemzetállam létrehozása: valakitől el kellett venni a nemzetegyesítéshez

a szomszédos területeket. És a területszerzéseknek a háború a XVIII–XX. században elfogadott eszköze volt. Tegyük hozzá: az így megszerzett új területeken rendszerint más nemzetiségűek is éltek. E kisebbségek elnemzetlenítése a XIX. század egyik nagy „európai politikai programja” volt... És nem csak Kelet-Európában... Egészen a XX. századig, amikor a kisebbségi nemzeti identitás megélése emberi joggá lett, lesz...)

2/a. számú térkép

2/b. számú térkép

*A „régimódi” és a „modern nemzetállam” fogalmáról,
javaslat vitára*

Hát igen. A nemzetállam előnyeiről és hátrányairól is beszélni kell. Előnyeiről: fejleszti és karbantartja az anyanyelvi kultúrát, iskolarendszert, közművelődést, a modern szolgáltatásokat elérhetővé teszi a társadalom számára, szociális-anyagi emelkedést segít. Hátránya: állami eszközökkel gazdasági autarkiót hoz, nem ösztönzi vagy éppen hátráltatja a szellemi és anyagi javak szabad mozgását a világban, ugyanakkor a nemzeti kisebbséget nem tekinti államalkotónak, szociális hátrányba szorítja, mert számára nem biztosítja az anyanyelvűséget minden szinten. Az „egy állam – egy nyelv” régimódi elvét követve. Ezért beszélek én „régimódi” és „modern” államnemzetről. Ez utóbbi – a modern államnemzet – elvárásaink szerint kollektív jogokat és teljes körű anyanyelvűséget biztosít kisebbségi állampolgárainak. Azt is elemezni kell majd: az 1919–1920. évi békerendszert kollektív – és korukban modern – kisebbségeket védő szabályok egészítették ki, de azokat az új államok többnyire nem hajtották végre. Miért nem működtek e szabályok? E kérdésre a válaszok elvezethetnek majd a következő évek történész- és politológusvitáin a „modern nemzetállam” feladatainak értelmezéséhez. Vitára előterjesztés: a „modern nemzetállam” a területén élő lakosság szociális-gazdasági és kulturális érdekeit fogalmazza meg, képviseli

azokat a regionális (európai) és globális integrációban, valamint összhangot teremt a lokális és a globális érdekek között.

De vissza az összehasonlítások és a „nemzetállami” feladatok újraértelmezéséről kezdhető viták után a mi térségünkhöz! Amelyről a mai vitát kezdjük.

1938–1945: A korrekciós kísérlet: újabb határmódosítások

A Kárpát-medence államai és nemzetei az első háborús, az 1914–1918-as szakasz folytatásában is hányatott sorsot éltek meg. A magyar állam területének és állampolgárainak kétharmada került más államhatárok közé, a magyar nemzetiségű lakosság harmada (3,1 millió ember) kisebbségi sorba. Ami – ismert módon – „etnikai alapú”, általános szociális hanyatlással járt, a hivatalnokoknak, előjáróknak, tanároknak jórészt állás- és tulajdonvesztéssel. (Ezt természetesen nem írták elő a békeszerződések, csak éppen a döntéshozóknak komoly elképzelésük nem volt arról, milyen szociális-emberi következményei lesznek majd a határváltoztatásoknak. És amely „impériumváltás” – ahogy kortárs polgárai akkor mondták – mindenekelőtt a közösséget megtartó, tanult középosztály tömegeit sújtotta. Akik azután áramlottak a maradék magyar államterületre, itt feloldhatatlan társadalmi konfliktusokat keltve és társadalmi rivalizálást a hazai középrétegekkel. És, és... És, ami egyik társadalompolitikai forrása lett a magyarországi nyílt antiszemitizmus fölerősödésének. (Ismétlem: a magyarázat nem felmentés és nem történeti igazolás.) Amikor pedig 1938–1941 között megtörtént a „békeszerződés” korrekciója – a magyar állam „visszkapott” részeket az elvesztett területekből –, akkor következett az újabb sokk és az újabb népvándorlás a visszaítélt területekre. És persze az ottani nem magyar lakosság menekülése, kiszorítása.

Újabb kollektív ellenségeskedés a szomszédos népközösségekkel. Az 1919–1920. évi rendszer folyamatossága ez esetben is érvényesül: az akkori békecsináló „szövetséges hatalmak” – az Amerikai Egyesült Államok (USA) kivételével – egyetértésével korrekciós döntéseket hoznak. És ezzel a dél-kelet-európai kis nemzeteket – mind a románokat, délszlávokat, szlovákokat, mind a magyarokat – az 1930-as években például dobták a nemzetiszocialista Németország „Európa-építkezésének”.

Ismét térkép és ismét adatsorok, a szakemberek előtt ismertek, most csak emlékeztetőként. (3. térkép: Államhatár-korrekciók 1938–1941.) Míg 1919-ben a volt szövetséges antanthatalmak, most a volt Központi

3. számú térkép

Hatalmak, elsősorban Németország osztja újra az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területeit. Ismét a nemzetállami elv szellemében. Ausztria a Harmadik Birodalomhoz csatlakozik; felszámolják Csehszlovákiát és Jugoszláviát, a „nemzeti elv” alapján Csehszlovákia területén létrehozzák a Cseh Protektorátust (a birodalomba tagolva) és a független Szlovákiát. Jugoszlávia helyén önálló horvát nemzetállamot hoz létre, a Duna–Tisza könyökében fekvő Bánátot német igazgatás alá helyezi a német kisebbségre hivatkozva. Szövetségeseinek: Olaszországnak, Bulgáriának, Magyarországnak is területeket juttat. Magyarország visszakapja Csehszlovákiából a magyar többségű Dél-Szlovákiát (az egykori Felvidéket), valamint Jugoszlávia területén a magyar többségű Vajdaságból a Bácskát. Romániától visszakapja a határ menti, valamint a távolabb eső összefüggő magyar nemzeti többségű területeket. És Németország új szövetségeseivel, a Szovjetunióval ismét felosztja – immár történelme folyamán negyedszer – az 1918-ban önállóságot nyert Lengyelországot (nyugati részét német, keleti részét szovjet igazgatás alá helyezve), a Szovjetunió megszállja a Baltikum kis államait, Észtországot, Lettországot, Litvániát, és Romániát rákényszeríti, hogy adja vissza az 1918-ban elragadott Besszarábiát. Az 1918-ban keletre terjeszkedő Lengyelország területéből „kiegészíti” a Szovjetunióba integrált Fehér-Oroszországot.

Újra fogjuk értékelni nyilván a viták során a háború e szakaszának korrekciós akcióit, és bizonyosan lesznek viták a volt antantállamok magatartásáról, és szerintem nem lehet elzárkózni az úgynevezett appeasement (megbékélés megalkuvások árán) politika újragondolásától sem. (Vagyis a korrekció elfogadásának indokairól.)

És lesznek viták azokról a tényekről is, hogy a nemzeti szálláshely és az államigazgatás határainak egymáshoz való viszonyát tekintve, mind ez ideig a térségben ezek az akciók közelítették egymáshoz leginkább a kétféle határt: az etnikai és az igazgatási határt. És külön vita tárgya lesz az új lengyel állam kül- és kisebbségpolitikája 1920–1939 között, ahogy nyilván nem lesz vita arról: a szövetségeseik nem véletlenül Lengyelország felszámolásakor „jöttek rá” arra: itt nem az 1920. évi békék egyszerű korrekciójáról van szó – amit még a hátrányt szenvedő államok vezetői is, természetesen nem egyetértéssel, de elfogadtak –, hanem az új nemzeti-szocialista világhatalom agresszív építkezéséről. És arról is nyilván viták kezdődnek, hogy igaz-e érvelésünk: az 1919–1920. évi területátrendezések után az 1938–1941 közötti korrekciók is megmutatták, hogy a nemzeti szállásterület és az államigazgatás határai e térségben nem igazíthatóak

egymáshoz. A nemzeti kisebbségek aránya ugyanis az úgynevezett határrendezések után is a „kritikus” arányok felett maradt. Csak most a „másik oldalon”. Erőszakkal, háborúval természetesen meg lehet próbálni, ahogy az meg is történt... Elgondolkodtató, akár a mai helyzetről is...

1945–1947: Kitelepítések

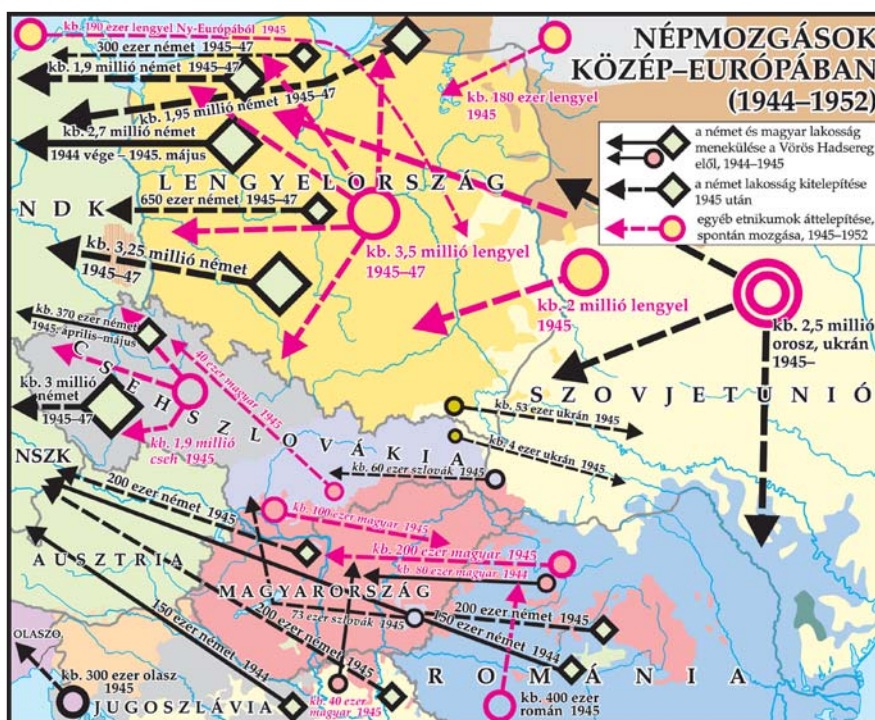
De tovább a kronológiában!

1944–1945-ben a háborús front a Kárpát-medencéhez érkezett. Az itteni kis államok civil lakossága – románok, magyarok, szlovákok, délszlávok, németek – pusztult, és pusztultak a történelmi emlékek, a térség technikai infrastruktúrája, az emberek ingóságai. (Az összehasonlítások szerint a legnagyobb arányban – ismét a rossz politikai döntések miatt is – Magyarországon.) És az újabb békeszerződések? A Szovjetunió nagy arányú 1939–1940. évi terjeszkedését, Lengyelország nyugatra, a németek rovására eltolását külön számítva, az államterületek határait illetően egészében visszaállt az 1920. évi „rend”. (Vagyis a dogma helyreállt: volt egy európai rend, a „béke”, amely korrigálatlan, aki erre kísérletet tesz, az – későbbi kifejezéssel – agressziót követ el. A „folyamatosság” elismerése a korrekció indokoltságának elismerése lenne.) A különbség annyi, hogy a békecsinálók most elsősorban nem az államhatárokat tologatták, hanem az 1920. évi területen kisebbségben élő lakosságot telepítették át. 9–10 millióra teszik a kutatások az ekkor, 1944–1947-ben elűzött és programszerűen kitelepítettek létszámát az Északi-tenger és a Földközi-tenger közti sávban. A nemzetállami elv talán legdurvább érvényesítése történt. Értékelése remélhetően nem reked meg a mai politikai szinteken és érveknél. A félelem, hogy napirendre tűzik az érintettek leszármazottai a „kinek jár még kárpótlás” kérdését, az elkövetők leszármazottai pedig még mindig a nemzeti büszkeség tárgyának tartják a görcsös ragaszkodást a kitelepítés önkényeihez, törvényeihez vagy kigondolói, megvalósítóihoz. (4. térkép: Népmozgások Közép-Európában 1944–1952.)

A felelősség megoszlása a nemzeti és szociális radikalizmus elhatalmasodásáért

De azt már nem a térséget, hanem Európa történelmét kutató történész-ként mondom: Európa más nemzetei is telve vannak az 1914-ben kezdett úgynevezett Nagy Háború örökségének repeszeivel. Elsősorban a vesz-

4. számú térkép

tesek, de a győztesek is. Ebben is folyamatosság figyelhető meg. Hiába nem akarnak a „győztesek” politikai középosztályai – akiknél a háborús győzelmek nemzeti ünnepekké magasztosultak – erről beszélni 1920, majd 1945 után is... Félek, hogy 2014 után sem...

Az 1914-ben indított háborút – hol hangosabban, hol halkabban szólva erről – folyamatosnak és lezáratlannak érezzük. (Ahogy ezt a konferenciameghívóban látom: az ukrán kolléga szintén Ukrajna 1914-ben kezdett, máig befejezetlen háborújáról beszél. Ő nyilván egyetért velem, amikor én százéves háborút emlegetek. Egyébként is, közülünk ő az, aki napjainkban talán átéli ennek az 1914-ben kezdődött háborúnak szerves folytatását, a hányattatást: az orosz felbomlás utáni rövid ukrán függetlenség, majd a szovjet bekebelezés, aztán a Szovjetunió belüli határátrendezések, végül az 1991 utáni új nemzetállami önállóság ellentmondásait, 1918 folytatásának mai lehetőségeit. A történelemben a lezártatlanság és a lezárt folyamatok egymás mellett élését...) De az ukrán vagy a később még tárgyalandó 1990 utáni Balkán-konfliktus újraéledése előtti

évtizedekben is nem alaptalanul mondtuk például Közép-Európában élő történészek – és nem önmentségül –: nem lehet az 1920 utáni nemzeti radikalizmusokat a vesztes államokban megérteni az 1919–1920. évi békerendszerek helyi kihatásának ismerete nélkül. Sem Németországban, sem Kelet-Európában. Hiszen e békerendszerek kezelhetetlen gazdasági, szociális, érzelmi konfliktusokat idéztek elő a veszteseknél, tetézve a jóvátételi terhekkkel, az államhatár-átrendezésekkel. Ezeket uralni egy választásra épülő polgári demokratikus rendszerrel, ahol a választópolgároknak ki van szolgáltatva az állam vezetése, szinte lehetetlen. (És ez ismét tanulság ma is az állami-politikai beavatkozás mindenhatóságában hívó politikusok számára. Amilyen a „békerendszerek” alkotóinak nemzedéke is volt.) Ezek a feszültségek tömegbázist biztosítottak a nemzeti és szociális radikális mozgalmaknak, és a gazdasági világválság után uralomra juttatták azok képviselőit. Mégpedig a parlamentáris demokrácia eszközével: választások útján. (Az emberi történelemben éppúgy, mint a természeti erők történelmében kölcsönhatások érvényesülnek. Több tényező ütközéséből sejlik fel a folytatás iránya. És bizonyos erők fellépése nélkül nem erősödik fel, hanem akár el is hal egy-egy korábbi tényező... Ez áll a nemzeti és szociális radikalizmusok történelmére is. Amelyek e térségben a békecsinálók nélkül aligha hatalmasodtak volna el... Tegnap sem és ma sem.)

Az 1914–1918-as fegyveres összecsapások után 1919–1920-ban tehát nem béke, hanem csak fegyverszünet és hidegháborús korszak következett. (Elfogadott az európai etika szerint: békéről csak akkor beszélhetünk, ha az minden fél részére **végrehajtható feltételeken** alapul. Különben az csak a háború utolsó csatája, győzelem a fegyvertelen és a harcmezőn már legyőzött ellenség felett.) A „jaj a legyőzötteknek” politika következménye lett egyébként Magyarországon az 1918–1920 közötti években, a háborús bukás után a demokratikus erőkkel szemben a kommunista csoportok élre kerülése. (Ne felejtjük, tény – ismét lehet magyarázni –: ők vállalták fel, hogy fegyveresen szembeszegülnek a győztes antantcsapatokkal, illetve helyi szövetségeseikkel, és kísérletet tettek a történelmi államhatárok védelmére.) És ugyanígy magyarázható – természetesen soha el nem fogadhatóan – majd az 1933 utáni nemzetiszocialista diktatúra, a faji és politikai alapú pogromok. (Mi, történészek egymás között mondogatni szoktuk: ahogy a háború keletkezéséért a felelősségben osztozni kell utólag Angliának, Franciaországnak, Szerbiának, Oroszországnak a Monarchiával, Németországgal vagy Törökországgal, úgy felelőssége van a francia–angol „békecsi-

nálóknak” a közép-európai faji pogromokban is. Ismétlem, ez nem az egyik fél, netán a mi honfitársaink, közép-európaiak felmentése. Csak magyarázat. Ami a történész mestersége és kötelessége.)

Vissza térségünkhöz! Hiszen a meghívottak nagy része, ahogy a meghívóból látom, innen kerül ki.

1914–1990: Kis nemzetek elitje a nagyhatalmi játékokban

Alkalom lesz a most kezdődő hatéves vitasorozat nekünk, történészeknek, közép-európai szakértelmiségieknek, hogy ne csak szenvedéstörténetet írjunk e korszakról. Hanem vizsgáljuk azt is: milyen oldalon, mikor, miért és milyen szerepet játszottak a térség kis nemzetének vezető értelmiségije és politikusai a nagyhatalmi játékokban 1914–1990 között? A két nagyhatalom: a német és az orosz-szovjet között. Hogyan birkóztak a programmal: józanul értékelve az 1867 utáni geopolitikai helyzetet, kitölteni vagy a veszteseknek bővíteni az 1920-ban kijelölt mozgásteret, megtartani e körülmények között is a népességet, az állam működőképességét, a nemzeti kultúrát... És közben az állam éppen soros vezetői cipelték hátukon először az első, majd a második háborús vereség (vagy győzelem) ódiумát... Magyarok a lakosság és területi veszteségek és az olyannyira óhajtott, 1918-ban elnyert állami függetlenség ódiумát, a győztesek a keletkezett gazdasági-igazgatási zúrza-varét. És a fenyegetettség érzését. Áldozatok vagy hősök, akik közéleti szerepet vállaltak e korszakokban? És cinkosok, akik a megszállások idején tisztségeket vállaltak: közösségeik megtartásában – mert a megszállás idején is a helyi közösségnek mint nemzeti-szokásrendi, mint szociális közösségnek életben kell maradnia – vagy éppen a megszállók kiszolgáltatásában, a belső ellenállóképesség felmorzsolásában? Kérdések. Reményeink szerint ezekről is vitázni fogunk... Vitákat hozhatnak e kérdés válaszai a kisállami, kismemzeti sors politikai kultúrájáról is. Politikát csinálni a nemzet megmaradásért a nagyhatalmak árnyékában, közben farkasszemmel nézni a riválisból 1920 után ellenséggé lett szomszédos népekkel. Nem kis feladat. Még tanulságot is szolgáltathatnak a jelen vagy a jövő állami vezetői részére. (Mert azért a tanulságok megfogalmazása is szakmánk egyik közhaszna!)

De most, hogy a száz évet folyamatosságában tárgyaljuk, értékelni kényszerülünk a közép-kelet-európai kis államok politikai és értelmiségi elitjének teljesítményét a hidegháborús szakaszt lezáró években, 1989–1990-ben. A békés átmenetben. És a hangsúly most a „békés”-re

esik. Mert élt a kortársi gondolkodásban – szociális hovatartozásra való tekintet nélkül – a német 1953, a magyar 1956, vagyis a fegyveres felkelés emléke, a háborúban magunkra hagyottság emléke. 1989–1990-ben azután a lengyel, a magyar állam politikai és értelmiségi elitje kitűnően vizsgázott, a cseh és szlovák (akkor még csehszlovák) reformerők is a „bársonyos forradalom”, a békés átmenet programjában éltek és arattak sikert. Romániában rövid polgárháború bontakozott ki, de még ez is sikertörténet volt.

Európai fórumokon, európai mércével mérhetjük majd a magyar állam teljesítményét a hidegháború lezárásában. A magyar állam 1989 szeptemberében utat nyitott a németkérdés megoldásához azzal, hogy szabaddá tette az állam nyugati határát a Magyarországra menekült keletnémetek előtt. („A háborút egyszer már be kell fejezni” – mondogattuk akkor.) A miniszterelnök és csapata most jól döntött és a külügyminisztérium most jól dolgozott a döntés diplomáciai előkészítésében. Ma már tudjuk: e tárgyalások során alakult ki a nagyhatalmak között az egyetértés: Németország kettéosztását meg kell szüntetni. A „német lavina” megindul, és egy éven belül a háború nyugat-európai szakaszának lezárulásához ér el. (Személyes emlék: előzetes vitánk az 1985. évi történész világtalálkozásra egyik nagy előadásáról, Ránki György világháború és gazdaság összefüggéseit tárgyaló dolgozatáról. Generációm radikalizmusa mondatta – ma így látom –: „addig nincs béke, amíg a német nemzet két Németországban kettéosztva él, amíg a kelet-európai térségben fennáll a szovjet politikai megszállás”. Az idősebbek és az előadó nem hitte ennek realitását, tehát nem tekintették a felszólalást történettudományosan értékelhetőnek. És akkor álláspontjuk érthető is volt. Ma már? Figyelemre méltó szempont a történeti értékítélet-alkotások természetéről, időleges voltáról gondolkodva...) Azután: 1989. november 10. – a német–német határ megnyitása, s ez elvezet a záróak-tushoz, 1990. november 3-ához, a német állam újraegyesítéséhez.) Ma már természetesen vitatkozunk – akkor átélőként csak feltételezésekkel – a világpolitika reakciójáról a német egységre, a kialakult egyetértésről: sürgősen létre kell hozni az Európai Uniót, „bezárni” az egyesült Németországot nemcsak a katonai szövetségi rendszerbe (NATO), hanem a politikai-biztonsági rendszerbe (EU) is. (Mert nemcsak a történészek, hanem a politikusok között még 1989–1990-ben is elfogadott volt – az általunk vitatott – álláspont: Európa forró háborúiért Németországot és szövetségeseit terheli az egyoldalú felelősség. S a németek újraerősödését, a két német állam újraegyesítését úgy is tárgyalták, mint egy

esetleges újabb háborús konfliktus, a „világbéke veszélyének” forrását.) Vagyis: 1914, azután 1938–1941 emléke nemcsak az 1945. évi (a jaltai–potdami) békerendszerben, Németország kettéosztásában élt tovább, hanem meghatározó maradt a politikai közgondolkodásban is. Éreztük, tapasztaltuk ezt, az Európában felnőtt háborús generáció tagjaként, de megtapasztaltuk az európai és amerikai értelmiségi barátaink, politikusaink félelmén is, amikor Németország újraegyesítése 1989–1990-ben valósággá vált... (Mindenesetre az 1914-ben veszített nemzetközi presztízst 1956-ban már visszanyerte a magyar nemzet, 1989-ben visszanyerte a magyar állam is...)

Ekkor, a hidegháborút lezáró 1990. év utáni politikai földmozgások szétrázták a mi térségünkben is a Hitler által egyszer már (1938–1941-ben) szétszedett két 1920. évi államalakulatot: Csehszlovákiát és Jugoszláviát. Pedig nagyhatalmi beavatkozás nem is történik. Sem katonailag, sem diplomáciailag. Csehszlovákia békés megegyezéssel válik szét a cseh és a szlovák nemzetállamra (természetesen az 1938. évi „korrekció” új formája most, 1992-ben, nem jár együtt a szlovákiai magyar többségű területek „visszaszolgáltatásával”), és széthullik Jugoszlávia is, de ez már egyáltalán nem békés, hanem véres háborúk révén. (Erre rögvest visszatérünk.)

1990–2013: újabb nemzetállami konfliktusok a volt Orosz és Török Birodalom térségében

Kis kitekintés ismét. Az összehasonlítás kedvéért a valamikori Orosz és a Török Birodalom utódállamaira.

Oroszország peremén 1991-ben Észtország, Lettország, Litvánia visszakapják az 1918–1919-ben (a békeszerződésektől függetlenül) elnyert függetlenségüket, sőt létrejön, szintén Szovjet-Oroszországból kiválva (a volt Besszarábia helyén), immáron az önálló Moldávia. És visszakapja nemzetállami függetlenségét Fehér-Oroszország, valamint Ukrajna. Mindez békésen, ami a demokratizálódó Oroszország reformkommunista vezetését (Jelcin), valamint a kis nemzeteknek a szovjet rendszerben kialakult politikai okosságát, együttműködési készségét dicséri. Amely politikai okosság, együttműködési készség könnyen lehet, hogy napjainkban, két évtized múltán már nem lesz jelen a régi konfliktusok újralobbanásának idején. (Ez utóbbi két nagy kiterjedésű és jelentős természeti erőforrásokkal bíró államra – már csak az EU és a középkelet-európai térség jövőjéről gondolkodva – most, 2013-ban is érdemes

figyelnünk, hiszen azok területe az Európai Unióéknak egynegyede. És nyugat-európai politikusoknak, történész kollégáknak is mondjuk: már csak ezért is oda kell figyelni Európa keleti, délkeleti felére...)

És mielőtt a mi térségünk, Délkelet-Európa, vagyis a Balkán térségére visszatérnénk, vessünk egy pillantást az 1919-ben felbontott Törökország örökségére, az 1914–1918-as első háborús szakasz közel-keleti térségében. A térkép emlékeztet, hogy ebben a régióban szinte folyamatosak a helyi háborúk 1918–1922, de az 1945 utáni „rendezéseket” követően is: államok közötti és államon belüli polgárháborúk törzsi, nemzeti, vallási alapon. A mai fiatal generáció is megéli még az „öbölháborúkat”. (Először 1980–1988 között Irak és Irán között, majd az USA vezette 1991. évi háborút, azután az USA és a „szövetségesek” háborúját Irak ellen 2003–2006-ban, nem beszélve most a Palesztina–Izrael térségében 1966 óta folyó újabb és újabb háborúkról és ma is élő polgárháborús feszültségről, no és a legfrissebb észak-afrikai nemzetállamok polgárháborúiról a volt Török Birodalom területén.) Az 1914-ben kezdett háború öröksége nemcsak az elkövetkező hat év szakmai és közpolitikai vitáira, hanem gyermekeinkre is hatással van. (5. térkép: A Szovjetunió szétesése és a Közel-Kelet, 1980–2010.)

1989–2013: Magyarország és a Balkán szerepe a Nagy Háború befejező szakaszában

Végül beszéljünk térségünk politikai és értelmiségi elitjének szerepéről a Nagy Háború utolsó fejezetének, az 1989–2013 közötti szakaszának – ahogy én nevezem a kelet-európai és délkelet-európai (balkáni) szakaszt – a lezárásában. Az ismét forró háborúban és a politikai béke, a balkáni konszolidáció megteremtésében. Ide néhány zárójeles mondat kívánczik. Első mondat: hajlandó vagyok a Nagy Háború kirobbanásának konkrét okául inkább az 1912–1914 közötti Balkán-konfliktusait, előzményként az 1912–1913. évi Balkán-háborúkat megjelölni, mintsem a francia–német, német–angol rivalizálást. (Úgy látom: annak ellenére, hogy az elmúlt száz évben a Balkán történetének kiváló és világszerte olvasott klasszikus kutatói éltek és élnek, mégis a Balkán történetének jelentősége a XX. század történelmében nem tudatosult sem a szakmai, sem a politikai gondolkodásban. Pedig olyan kiváló monográfiák állnak könyvespolcainkon, mint a már elhalt generáció tagjai közül Georges Castellan, Georg Stadtmüller vagy az élők közül Edgar Hösch, a mostani konferenciánkon is előadó és Törökországot is kivá-

5. számú térkép

lóan ismerő Norman Stone munkái.) Második mondat: vissza-vissza-térően ismétlem az elmúlt negyedszázadban: amíg az európai integrációba nem vesszük (zárjuk) be az első háború idején konfliktust keltő valamennyi nemzet szálláshelyét, addig nincs béke, csak fegyverszünet. Emlegetve nemcsak az északkelet-európai, Kárpát-medencei, hanem a balkáni térséget is. Harmadik mondat: 1989–1990-ben senki nem számolt azzal, hogy 1914 háborús konfliktusai éppen a Balkánon újulnak ki, s hogy azok fegyveres összecsapásokhoz vezetnek. Megtörtént: először háború, fegyveres összeütközés Horvátország és Szerbia között (1991–1995), amely kezdte ismét mozgásba hozni az 1914–1918-at átélők emlékeit: a valamikor a Központi Hatalmak oldalán harcoló horvátok és az antanthoz csatlakozó Szerbia iránti együttérzéseket. Azután következtek az ütközések a volt Jugoszlávia kisebb államai közt, végül polgárháború Szerbián belül (1995–1999). Méghozzá olyan népiértással, amit Európában 1945 óta senki elképzelni nem tudott! Negyedik mondat: akkori átélők, különböző nemzetközi-európai bizottságokban aktív szakértők nem voltunk abban teljesen biztosak, hogy ez az újabb balkáni forró háborús szakasz nem vezet-e ismét valaminő „világháborúhoz”? („A balkáni lőporos hordó”, ahogy már a századelőn is nevezték a régiót, nem robban-e ismét fel?) És sokan úgy láttuk: ha a szovjet nélküli Oroszország ekkor éppen nem gyengélkedik, és nem tartja magát távol – nem úgy, mint száz évvel azelőtt – a Balkántól, akkor... És ha az USA nem vállalja magára a háborús beavatkozás népszerűtlen lépését, akkor nem lehet tudni, hogy az 1914-ben kezdődött európai háborús sorozat miként folytatódik 1992 után... Néhányan figyeltünk csak – többnyire értetlenül néztek – a már nagybeteg Mitterand francia elnökre, aki éles szemmel vette észre a folyamatosságot 1914 és 1992 között. Ő – aki korábban a német egyesüléstől óvta Európát – 1992 nyarán már a Balkántól félti azt. Megtörtén is Bosznia-Hercegovinába utazik, és az első háború kitörésének évfordulóján int: ne hogy 1914 után ismét itt, a Balkánon kezdődjék újra a háború! (Hát megtörtént, és ez az évtized volt a százéves háború harmadik „forró háborús” szakasza.)

És most, megjegyzések nélkül ismét térképet mutatok. A volt jugoszláv állam szétesésének térségi és kronológiai adataival. (6. térkép: Jugoszlávia szétesése, 1991–2008.)

De... De a következő évek kutatásaiban fény derülhet majd arra is: a térség politikusai, értelmiségei mennyire vállaltak szerepet a „balkáni szakasz” háborúi után a balkáni rendteremtésben, részben diplomáciai eszközökkel, részben békefenntartó egységek küldésével. Dayton

6. számú térkép

(1995) után. Apró tények kerülnek majd a felszínre. Például: annak a nagy számú civil „seregnek” a tevékenysége, amelyet az ENSZ zászlaja alatt (EBESZ) rekrutáltak a térséget ismerő értelmiségiek, vállalkozók, katonák soraiból, elsősorban a közép-kelet-európai nemzetekből. Az ő feladatuk (1997–2002): a háború sújtotta területeken a politikai rendszer újraindításának segítése volt. Apró tény, de ez is mutatja a százéves háború lezárásában a kelet- és délkelet-európai nemzetek aktív békeshándékát.

Apró, de megjegyzést érdemlő történeti tényként marad meg a Nagy Háború történelmének záró, balkáni szakaszában a magyar politikai és értelmiségi elit szerepe is. 2005-ben, egy maroknyi értelmiségi csapat, majd 2010-től az állam hivatalos politikája is új Balkán-politikába kezdett, amelynek egyik célja volt: segíteni Horvátország uniós felvételét, majd támogatni a Nyugat-Balkán, mindenekelőtt Szerbia uniós tagságának előkészítését. (A diplomáciai akciók mellett nem utolsósorban elindítva a szerb állami és értelmiségi vezetőkkel a remélt közép-európai megbékélési folyamatot.) 2013. június 25-én a magyar és a szerb államfő Belgrádban – Szerbia uniós tagjelöltségének előestéjén – kölcsönösen bocsánatot kértek a történelmi sértésekért, népiirtásokért, és fejet hajtottak a másik nép áldozatai előtt. Ezzel mintegy jelet is adtak a társadalmi megbékélés kezdésére. A „fegyveres béke” (1995 Dayton, majd 1999 Koszovó) után, íme, 2013. június 25-én itt a politikai béke, ami után induljon meg hát a lelki megbékélés!

Mindezt úgy is felfoghatjuk – én legalábbis így tekintek minderre –: a 2014-ben induló hatéves európai vitasorozatnak ez, a **lelki megbékélés** lehet a közép-kelet-európai programja. Ne a másokra, hanem önmagunkra mutogassunk: ha mi kölcsönösen aktívak voltunk hajdan, egy évszázaddal ezelőtt a háború kezdetében, legyünk kölcsönösen aktívak a háború lezárásában is. A fegyveres béke (1999), a politikai béke (2013) után következzen el a lelkek békéje (2014–2020). Száz év, száz-tizenhat év...

Epilógus

Megkezdjük tehát Európa Nagy Háborújának vitáját itt, Budapesten, kétnapos szakmai konferenciánkon. Hat éven át követik ezt – terveink szerint – nemcsak a történészek, hanem a közélet fórumain is a nemzeti, családi emlékezések, a fájdalmas és győzelmes emlékek kibeszélései. Mi talán – itt és most – eljutunk e két napon bizonyos következtetések

napirendre tűzéséhez. Legalább ahhoz: a háború – hol győztesek, hol vesztesek korrekciós újramegzésével együtt – most már lezárulhat. Lezárulhat, mert a kiváltó okok talán napjainkban meg is szűnnek. Először: Európában a nemzetállamok kialakulásának kétszáz éves folyamata lezárult az EU délkeleti kiterjesztésével, feltéve, hogy az Orosz Birodalom délnyugati és a Török Birodalom közel-keleti térségei is megtalálják a maguk integrációs kereteit. És a régimódi európai nemzetállamtípust, az „egy állam – egy nyelv” állam típusát felváltja a „modern nemzetállam” modellje, amelyik lemond a gazdasági és szellemi autarkiáról, és célnak fogadja el az emberi jogok kiteljesítését, többek között a nemzeti kisebbségek teljes kulturális autonómiáját. Másodsor: a háborút kiváltó másik ok, az érdekszféra-politika is a múlté. (Ez természetesen a Közel-Kelet olajkincsei miatt csak a jelenre és nem a jövőre vonatkozó következtetés lehet.) De stabilizáló lehet a holnapban is: ma az euroatlanti térségen kívül is minden négyzetkilométer „foglalt”, a helyi társadalmak önálló államisága megkérdőjelezhetetlen, a nagyhatalmak esetleges foglalási kedvét és erejét a világszervezetek és a mindinkább erősödő pluralista politikai-katonai világrend szabályozza. A jelen konferencia következtetéséhez mi is tervezzük a következőkben újabb vitakérdéseket társítani: mindenekelőtt az új világrend-alakulások 1918 utáni és a holnapba nyúló történetéről.

Mi azonban itt most abba hagyjuk. Kezdődjék a vita!